

PONDAL, ESTUDANTE DE LATÍN. ACHEGAS BIOGRÁFICAS A PROPÓSITO DUNS INÉDITOS

Juan Félix Neira Pérez
IES Fernando Blanco (Cee) e UNED A Coruña

Resumo: O poeta Eduardo Pondal estudou de neno gramática latina na casa dun crego rural, en Vilela de Nemiña, no concello de Muxía. No Instituto de Santiago de Compostela cursou a asignatura de latín. Exhumamos neste artigo uns papeis inéditos con exercicios de tradución latina feitos polo noso bardo Pondal. Estes documentos están depositados no Arquivo Histórico Universitario de Santiago.

Abstract: When he was a child the poet Eduardo Pondal studied Latin grammar at the house of a rural priest in Vilela de Nemiña (Muxía). Later he learned the Latin language during his secondary education in Santiago de Compostela. We bring out in this article some unpublished papers that contain Latin translation exercises made by our bard Pondal. These documents are now deposited in the Historic Archive of the University of Santiago de Compostela.

Palabras chave: Eduardo Pondal, gramática latina, exercicios de tradución.

Key words: Eduardo Pondal, Latin grammar, translation exercises.

A Ana Rivas Barros, *magistra Padronensis, semper magistra.*

1. PONDAL NOS CASÁS DE NEMIÑA, Ó ABRIGO DE VENTO CIRCIO

Tempus irreparabile fugit: no ano 2017 cumprírase un século da morte do Bardo bergantiñán e, como dicía Manuel Ferreiro non hai moito nunha cita pondaliana¹, a biografía rigorosa que Pondal merece aínda está por facer. Gran de area quere ser este artigo: profundar no Pondal estudante de latín co pretexto de tres documentos inéditos e das informacións biográficas tiradas dalgúns poemas seus, indagando nalgúns aspectos biográficos non abordados ata o de agora, con algunha corrección incluso.

1 Na sesión do 12 de novembro de 2013 do Simposio Pondaliano, celebrado en Ponteceso, a propósito da súa biografía de urxencia *Pondal: do dandismo á loucura (biografía e correspondencia)* (Ferreiro 1991).

DON CRISTÓBAL DE LAGO GONZÁLEZ: *AQUEL DÓMINE FEO E ESTUPENDO*

Era o destino de Eduardo Pondal recibir unha educación esmerada, como membro dunha familia acomodada. Ante a precariedade do ensino primario na Galicia rural do século XIX², decídese que, como preludio aos futuros estudos eclesiásticos ou universitarios, o neno Eduardo marche do fogar para recibir a instrución básica. Tal foi tamén o caso do seu irmán Cesáreo, o primoxénito, que se formou durante catro anos en Padrón, na casa do clérigo don José Castro Agudín, como preparación para os estudos universitarios que o seu pai desexaba para el, mais frustrados porque o fillo acabou por marchar a América (Valdés 2009:17).

Carballo Calero (1981: 241-243) apunta que “Pondal estudou gramática latina na reitoral de Vilela de Nemiña. Había entón en Galicia sedes parroquiás no campo que eran pequenos centros de estudo de Humanidades. Se o crego era bo latino, reunía ao seu arredor un bo fato de estudantes”. E a propósito do poema “Ó abrigo de vento circio”, no que Pondal (1995: 56-58) cita a outros rapaces estudantes en Nemiña, Carballo Calero apunta a pé de páxina: “Pondal non mencioa o nome do mestre. Íste foi don Cristóbal de Lago, cura párroco de Touriñán, que vivía no seu anexo de Nemiña. Era irmán da dona do médico de Muxía don Leandro Abente Chans, irmán da nai do poeta”. Mais esta afirmación, que o crego preceptor era irmán da súa tía, non ten fundamento, e tal aserción véñse repetindo nos bosqueños biográficos do poeta: “Pondal, pois, vai formar-se en Vilela de Nemiña, baixo a dirección do cura párroco de Touriñán, Cristóbal de Lago, irmán da muller de seu tío Leandro Abente, médico en Muxía” (Ferreiro 1991: 14).

Manuela Lago Díaz era, en efecto, muller do médico Leandro Abente e, xa que logo, tía de Pondal, pero non irmá de Cristóbal de Lago González, como revelan obviamente os seus apelidos. A acta bautismal despexa toda dúbida³: ela era filla de Vicente de Lago, Administrador de Rentas da Súa Maxestade e oriúndo de San Fiz de Caberta (Muxía); e de Isidora Díaz, oriúnda de Santa María de la Morenica (Cuenca).

Vexamos agora quen era o preceptor do poeta. Pola época na que Pondal aprendería o latín en terras muxiás, rexía o curato da parroquia de Touriñán e da súa filial Nemiña un tal Cristóbal de Lago, como sinala Carballo Calero, pero Cristóbal de Lago González –e non Lago Díaz–, de cuxa identidade dá fe a súa acta bautismal⁴: fillo de Silvestre e María González, veciños de Vilela, lugar de Nemiña (Muxía).

2 No concello da Bugalleira (actual Ponteceso) había dúas escolas, en Tallo e Corme, relativamente preto da casa de Eduardo, e “poco concurridas pues solo asisten á entrambas 36 niños” (Madoz 1845: 173). É evidente que non debían de cumprir as expectativas do pai dos Pondal.

3 Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS): *Muxía, Santa María*. Libros Sacramentais, Bautizados, 1779-1840, nº 5.

4 AHDS: *Nemiña, San Cristobo*. Libros Sacramentais, Bautizados, 1669-1851, nº 1.

Absolutamente concordante co antedito, confirmamos a identidade deste Cristóbal no seus expedientes de Sagradas Ordes⁵, que informan de que Cristóbal de Lago y González é estudante, veciño da parroquia de San Cristovo de Nemiña e, desde os seus primeiros anos, con “ardiente deseo de ascender al estado sacerdotal”.

Igrexa parroquial de san Cristovo de Nemiña.

No Libro de Defuntos de Touriñán e Nemiña⁶ estampa don Cristóbal a súa última sinatura o 10 de decembro de 1872. Pouco máis dun mes despois, o 17 de xaneiro de 1873, o crego Manuel Oreiro y Pérez dedica unha páxina a consignar a defunción de “Cristóbal de Lago y González, hijo de Silbestre de Lago y Mª González, difuntos de Vilela de la indicada de Nemiña. Falleció de epatización pulmonar, con 75 años, el 16 de enero”. Dezasete sacerdotes oficiaron o seu funeral. Daquela Pondal xa atopara o camiño da poesía: en 1872 publica *A fada dos montes*.

A FORMACIÓN DE DON CRISTÓBAL DE LAGO

Non carece de interese indagar a formación intelectual do que foi preceptor dun dos nosos poetas do Rexurdimento. Por máis que dedicamos inxentes esforzos a atopar a súa pegada no ámbito académico universitario, os traballos foron en balde: no Arquivo Universitario de Santiago non hai rastro da súa presenza. Non puido estudar no Seminario de Santiago, que comezou a funcionar no ano 1829, cando el xa rematara os seus estudos.

Creemos que don Cristóbal pertenceu ao grupo de aspirantes a cregos que se formaron en Santiago, pero no eido extrauniversitario, nas casas das ordes monásticas (dominicos, xesuítas, franciscanos ou agostiños), con pasantes de Gramática ou cos chamados “practicantes de moral”. Na solicitude de don Cristóbal para acceder á Prima Tonsura (o grao máis baixo da xerarquía clerical) preséntase simplemente como “estudiante”, sen maior precisión, unha expresión por certo non infrecuente nos solicitantes. Para acceder aos seguintes graos, as autoridades eclesiásticas, a través dos sínodos, esixían entender a lingua latina e saber gramática (Barreiro

5 AHDS: Sagradas Ordes, 1062-64/94.

6 AHDS: *Touriñán, San Martiño/Nemiña, San Cristovo*. Libros Sacramentais, Defuntos, 1851-1891, nº 6.

Mallón 1988: 469-507), os coñecementos que precisamente Pondal confesa que adquiriu en Vilela.

Do seu proceso de promoción na carreira eclesiástica, sabemos tamén que en 1823 solicita a obtención dos Graos e da Epístola, dous chanzos previos ao Presbiterado, “sin haber echo aus^a. alguna más que aora ultimamente ala Ciudad de Sant^o. donde se halla á cursar sus estudios por el Imbierno durante el curso”.

A súa condición de clérigo patrimonista queda avalada no documento no que consta que ten patrimonio doado pola súa viúva nai e polo seu irmán, Andrés de Lago⁷. Na documentación para o acceso ao Evanxeo, o último chanzo, aparece como “subdiácono patrimonial” e reitérase que cursa estudos en Santiago⁸.

Na documentación relativa a este patrimonio⁹, necesario para ordenarse sacerdote, Francisco Montero y González, cura de Touriñán, aporta datos sobre a formación de don Cristóbal, e confirma a súa función docente: “Certifico q^e despues de concluida la Gramatica se dedicó a la Moralidad, y en alg^os años a la instru.^{on} de niños con titulo conferido p^r. el Provisor Dⁿ. Lorenzo Ortega. 8re, 26, 1823”. Sinala ademais que “se halla estudiando desde su niñez con entera voluntad de ascender al estado sacerdotal, al qual siempre manifestó mucha inclinación”.

O principal dos bens doados, o primeiro do catálogo, é precisamente a casa onde seguramente Pondal recibiría as ensinanzas do dómine: “Una casa compuesta de alto y vajo cubierta de teja y madera con sus pisos y faiados correspond^{tes}. sita en dho lugar de Vilela que le produce de renta en cada un ano tres ferrados de trigo, y reducidos a dinero son quarenta y ocho r^s”. Aínda hoxe segue en pé, destacando entre as restantes do lugar polas súas dimensións. Alí pasou moitas horas da súa neñez o noso Bardo, vivencias que non lle foron indiferentes a xulgar pola inspiración poética experimentada moitos anos despois.

Nesta casa recibirían as súas clases os discípulos de don Cristobo. Non era propiamente a reitoral –si a había na parroquia matriz, en Touriñán–, pois non pertencía ao igrexario, senón ao patrimonio privado do párroco. Polo antropólogo muxián Manuel Vilar (2013) sabemos que Pondal tería o seu aloxamento en Queiroso, nun lugar adxacente a Nemiña (só a dous quilómetros aproximadamente), na casa que alí posuían os seus parentes os Abente de Muxía, entre os que estaba o seu tío o médico Leandro. “En Queiroso aínda sinalan a casa na que se di estivo o Bardo, é a casa de Pondal”, apunta Vilar. O mesmo confirma terlle oído contar ao seu mestre Ramón Vázquez o propietario actual desta casa, Eliseo Leis. Era unha

7 AHDS: Sagradas Ordes, 1062-108/74.

8 AHDS: Sagradas Ordes, 1062-114/66.

9 AHDS: Fondo Xeral, Serie Patrimonios, 1061-106/33. “Mem.^l de bienes donados a Dⁿ. Xptobal de Lago p^a q^e p.^r ellos se pueda ordenar, y ascender al estado ecclesiastico”.

típica casa de labranza, desfigurada hoxe por desafortunadísimas reformas pero que aínda conserva pegadas do seu enxebre pasado, coa súa eira e varios cabazos.

Puidemos comprobar como, entre as xentes deste afastado lugar, quedan aínda algúns recordos, moi descoloridos, destes tempos de incipiente e precaria escolarización rural. “Casa dos curas”, non reitoral: así lle chamaban á que hoxe é a súa casa (a “Casa do Rexo”) e foi escola

Lugar de Vilela de Nemiña.

de Pondal, segundo información do octoxenario Xesús Touriñán Trillo. Conta que a súa avoa era sobriña do cura Vicente, que sucedeu ao seu tío don Cristóbal no curato; morreu nonaxenaria e recorda terlle oído dicir que “na casa vivían curas e daban clase, ensinaban aos rapaces, e estes vivirían en casas pola parroquia, porque na súa casa non había sitio”. Apunta Xesús que “a casa do cura era a do medio, as dos lados eran outras casas”, e tamén sinala que nela “había moitos libros pero que tiraron con todo porque non lle daban valor”. A sobriña neta do propietario, arriscada e fabulosa, mesmo afirma que “as clases eran arriba de todo, na ventá máis alta”.

Mais non son estas as únicas noticias que a tradición oral recolle relativas ao Bardo na contorna de Fisterra. No maxín de moitos existe a estampa dun Pondal cruzando dacabalo pola praia ata Vilela, aproveitando a baixamar na ría de Lires, supoñemos que acompañado do seu criado Farruco da Bouza.

○ MAGISTER RETRATADO POLO DISCÍPULO

Da dedicación á “instrución de niños” xa sinalada podemos deducir a vocación docente de don Cristóbal. Mais un feito adicional confirma este proído pola formación dos cativos, xa que sabemos que á altura de 1868 don Cristóbal aparece nun índice de párrocos que solicitan rexentar nas súas freguesías escolas de ensino primario, sempre que non excedesen as cincocentas “almas”¹⁰. Nunha carta elevada ao Arcebispado¹¹, escribe:

10 AHDS: *Fondo Xeral*, Serie Instrución Pública, 1750-1897, Escolas e colexios da Diocese, Antecedentes varios, nº 459.

11 *Íbidem*. Carta de Cristóbal de Lago a D. Pablo Cuesta, datada en Touriñán a 4 de xullo de 1868.

admito el magisterio que en ellas [as parroquias de Touriñán e Nemiña] se me encomienda, tanto por considerar esta ocupación útil para la mas facil enseñanza de los niños, y despertar del profundo sueño en que están aletargados algunos padres de familia, respecto de la educación cristiana de sus hijos, cuanto p^r. residir en estas parroquias dos presbiteros que pueden, y están resueltos á escusarme en las necesidades ocurrentes.

Quedou dito que Carballo Calero (1981: 243, n. 13) sinala que “Pondal non mencioa o nome do mestre” no poema “Ó abrigo de vento circio”, no que o Bardo recorda aqueles tempos de estudante de latín en Vilela de Nemiña. Certamente. E tamén parece esquecerse noutra peza na que evoca os mesmos tempos, “Ao abrigo do monte da Croa”, xa que non alude a el nin sequera indirectamente. Porén, no proceso creativo deste poema buliu no seu maxín a estampa do mestre, como demostran as variantes textuais pacientemente editadas por Ferreiro (Pondal 2002: 525-533). Malia o fragmentarismo paga a pena reproducir os bosquezos de Pondal para tirar deles as súas impresións. Incluímos entre parénteses as diversas opcións léxicas que barallou o poeta antes de parir a redacción definitiva.

Amable nostalgia, aprecio e humor mestúranse no momento de evocar as ensinanzas “dáquel domine estraño e estupendo/Baixo a ruda e genial disciplina/De quen riran Juan Bravo e Nebrija”. Volve insistir na mesma idea “D’aquel domine raro e estupendo/Do q’o boo Ciceron tanto rira (ben rira, Marco Tulio se rira, De quen tanto o gran Tulio se rira)”. Sinala que na “pequena aldea” de Vilela “estudiei lingua latina,/En Santiago Villafañe,/No libro Bravo e Nebrija,/Do noso boo Dn Cristobo/Baixo a ruda desciprina/N’ela pasei os dous anos/Millores da miña vida”.

Noutros borradores deste poema achega máis datos, incorporando notas topográficas do crego: “N’esta aldeíña estudiei/O arte d’Antonio Nebrija/Co noso boo presbítero (Dn. Cristobo)/Don Cristobo de Nemiña/Lago, de color mourisca”. E finalmente: “Co noso boo Dn Cristobo/De Lago, muy boa ficha,/De corpo barudo, nacho (rechoncho, algo nacho)/E cara de letra antiga/Cal de mouro de Trudante (d’Argel)/escura, fea e cetrina/Cal d’arabe de Makalla (¿Mascute?)/Escura fea e cetrina/En esta pequena aldea/Estudiei lingua latina/Co noso boo Dn Cristobo/De Lago, muy boa ficha”.

OS AUCTORES LATINOS NA VILELA PEQUENIÑA

Polos poemas citados sabemos dalgúns dos libros usados polos discípulos de don Cristóbal. O que comeza “Ao abrigo do monte da Croa”, na súa versión definitiva, cita dous expoñentes do latín clásico: Tulio, sen dúbida Marco Tulio Cicerón, e Horacio, nomeados a propósito dun verso non exento de humor: “con aquel dó-

mine feo e estupendo,/de quen Tulio e Horacio fugiran”. A interpretación desta “fuxida” non é difícil se temos en conta os bosquexos: “Do q’o boo Ciceron tanto rira (ben rira, Marco Tulio se rira)” ou “De quen tanto o gran (boo) Tulio se rira”. Para remarcar a personalidade peculiar do crego, o poeta bota man da hipérbole: ata aos *auctores* da antigüidade non lles pasa desapercibido o crego preceptor.

Casa de Queiroso, onde viviu Ponal.

A propósito de Horacio, podemos traer a colación a carta enviada por Ponal desde A Coruña (25 de xaneiro de 1898) á súa irmá Josefa, “Pepita”, solicitándolle o envío das obras do ilustre poeta augústeo: “Los libros de Horacio, que se distinguen por su cubierta verde, (todos en rústica), uno debe de estar en el mismo baúl y los otros en el estante de ese despacho. Son estos por todos, 8 pequeños volúmenes, y además otro folletito del mismo color verde y tamaño que dice: *Ars Poética o Epístola ad Pisones*” (Ferreiro 1991: 187).

Noutras dúas cartas de 1904 e 1905, ámbalas dúas enviadas a Andrés Martínez Salazar desde Ponteceso, pecha o texto coa mesma cita latina extraída da *Sátira II*, tamén de Horacio: *Vivite fortes, fortiaque opponite pectora rebus* na primeira e, máis brevemente, *Vivite fortes* na segunda (Ferreiro 1991: 209, 215).

Os borradores do poema devandito fornécennos de máis información, pois son citados nas diversas variantes textuais Santiago Villafañe, Juan Bravo e Antonio de Nebrija. O máis nomeado, Nebrija (1441-1522), debe o seu timbre de gloria ao feito de ser o autor da primeira gramática dunha lingua vernácula, a *Gramática castellana* publicada en 1492. Profesor de linguas clásicas en Salamanca primeiro e despois en Alcalá, Nebrija escribiu unha obra para a aprendizaxe do latín, as *Introductiones Latinae*. As dúas obras poderían estar nos andeis de don Cristóbal, amén doutras das moitas escritas polo senlleiro humanista.

Moito menos coñecido é o “Arte do boo Villafañe”. Refírese, sen dúbida ningunha, ao *Speculum Gramaticorum*¹², obra de Santiago de Villafañe de la Payana y Yebra, latinista do século XVII, berciano de Cacabelos. Estudou cos xesuítas de Villafranca del Bierzo, e as escolas da Compañía de Xesús acabarían tomando o *Speculum* como libro de texto. Podería ser o uso deste libro un indicio de que foi

12 Explicacion facil, breue y elegante de las quatro partes de la Gramatica Ethimologia, Prosodia, Orthographia y Syntaxis: con lo methodico y historico della al estilo de las doctas Escuelas de la Compañía de Iesus.

no centro da Compañía de Xesús onde don Cristobo estudou antes de ordenarse sacerdote?

Mais a que resulta verdadeiramente curiosa é a mención a un tal Juan Bravo. Cremos non errar se o identificamos con Juan Bravo de Piedrahita (1527-1610), do que sorprende a súa dedicación: nin gramático nin latinista, como Nebrija ou Villafañe. Bravo escribiu tratados de medicina sobre cuestións diversas¹³, iso si, en latín. Foi a primeira vez que Pondal contactou coa materia da que ía ser a súa formación universitaria? Non deixa de ser curioso, insistimos, o recordo que Pondal ten deste autor.

Paga a pena comentar, pola súa peculiaridade, un feito protagonizado por don Cristóbal en relación á medicina, e do que temos noticia por unha carta enviada por este ao arcebispo de Santiago¹⁴. Corría o mes de marzo de 1854 e como ecónomo de Touriñán e Nemiña escribelle moi preocupado ao seu prelado contándolle que lles subministrara purgantes a varios enfermos, algúns dos cales morreron. “El exponente no tiene remordimiento de que la muerte de estos fuese causada por el purgante, sino por una causa natural; pero desconfía que esta medicina aplicada intempestivamente, ó en dosis desproporcionada haia contribuido á acelerar la muerte, especialmente de un niño, á quien propinó el remedio sin verle, de una muger de parto abandonada ya por los facultativos y la de un hombre acometido de fiebre”. Mais don Cristóbal “teme haber incurrido en irregularidad, cuios fatales efectos le angustian continuamente, principalmente ahora que está para recibir la colación de beneficio curado de Touriñán”. De aí que suplique a dispensa ao arcebispo frei Rafael de Vélez, que o absolve “ad cautelam”, pois sería un caso de homicidio “casual” e non “voluntario” ou “directo”. Cadaquén pode tirar as súas propias conclusións, pero o certo é que, entre as obras de Juan Bravo, non faltan as relativas á febre e aos purgantes¹⁵. *Cura animarum* e *cura corporum*: tales foron as ocupacións, moi desiguais en resultados, do mestre do futuro e efémero médico Pondal.

No poema titulado “O dolmen de Dombate” (Pondal 2001: 28-31 e notas) lémbrese tamén Pondal “do erudito Nebrija/e do boo Villafañe” na redacción definitiva. Nos bosquexos escribe que aprendía en Nemiña “Do boo Nebrija o arte,/E aquel outro tratado/Q’escribió Villafañe”.

13 Ademais de comentarios ás obras dos célebres médicos da antigüidade, Hipócrates e Galeno, o tratadista abulense abordou, entre outros, o estudo da farmacopea e os medicamentos, e a hidrofobia.

14 AHDS: Fondo Xeral, Serie Varia, 1148, Arciprestado de Nemancos (1825-1903), Mazo 3º, Parroquias O-V.

15 *In libros Galeni de differentiis febrium commentaria* e *De Curandi Ratione per medicamenti purgantis exhibitionem Libri*.

Por último, no borrador da peza iniciada por “Ouh boo Farruco da Bouza” (Pondal 2002: 121-122 e notas) temos a mención a outro autor latino: “Cando eu era inda rapas/E en Quinto Curcio estudiaba”. Non hai dúbidas: trátase do retórico Quinto Curcio Rufo, de cronoloxía incerta pero probablemente da época do emperador Claudio, e autor dunhas *Historiae Alexandri Magni* en dez libros que, cun estilo poético e retórico, non carecen de pasaxes

Casa de Vilela, lugar onde estudou Pondal.

apaixoantes e de grata lectura que excitarían a imaxinación novelesca dos nenos confinados en Vilela. No fin de contas, como sinala Bieler (1992: 273-274), a obra é “una novela de otra clase [con respecto al *Satiricón* de Petronio], o al menos algo muy parecido a una novela... Ha cumplido con su finalidad, que era la de servir de pasatiempo”. No mesmo sentido defínea Bayet (1985: 311): una “vida novelada”, onde non faltan o pintoresquismo, as lendas e as heroicidades que contribuíron ao seu “éxito innegable” e que de seguro farían as delicias dos escolares. Porén, non hai pegada de Alexandre Magno nos versos de Pondal: sabido é que o seu helenismo¹⁶ se inclina claramente á exaltación da ruda Esparta, máis acaída aos seus propósitos temáticos.

2. PONDAL NO INSTITUTO DE SANTIAGO

O neno Pondal chega a Compostela fornecido dos rudimentos da lingua latina. E será outro clérigo, o presbítero don Pedro Losada se cremos a Florencio Vaamonde (1889: 114), quen lle amplíe os coñecementos de latín iniciados en Vilela. Descoñecemos a fonte de Vaamonde, pero a noticia podería ser inexacta, como veremos. Na capital vai estudar tamén grego, con don Santiago Usoz, segundo Bouza Brey (1925), aínda que “nom parece razoável admitir que Pondal dominasse o grego e conhecesse a literatura clásica no mesmo nivel que os profesores graduados universitariamente na Facultade de Filosofía e Letras ou formados nas Universidades Pontificias”, apunta Carballo Calero (1986: 50).

16 Ademais doutros estudos centrados en aspectos parciais ou poemas concretos, cabe destacar as achegas de Carballo Calero (1986). J. Mª Blanco Filgueira (1967) dedicoulle a súa tese de licenciatura (inédita): *El helenismo en Pondal*. Máis recentemente, Mª Teresa Amado Rodríguez en “Os gregos e Pondal” (1999).

Os institutos de ensino secundario fundáronse tarde en Galicia con respecto a outras rexións españolas, debido ao escaso peso das clases acomodadas, terratenentes e burguesía fundamentalmente (Barreiro Fernández 1983: 67). Mais o pontecesán chegou a tempo a unha feliz circunstancia: en 1847 fundábase en Santiago o Instituto de Segunda Enseñanza Agregado á Universidade¹⁷, onde comezou o Bacharelato no curso 1848-1849, cando tiña trece anos, xunto con 78 alumnos máis, nas aulas da Universidade, da que dependía o Instituto.

O Plano Pidal (1845) dá-lle á segunda ensinanza unha orientación humanístico-clásica moi marcada, como demostraba o gran peso concedido en tódolos cursos ás gramáticas castelá e latina, fronte ás asignaturas de ciencias, moito máis relegadas. Cabe sinalar o carácter obrigatorio da lingua francesa, lingua por certo na que Pondal leu aos clásicos, como revelan as informacións de Bouza Brey (1925: 1-14). O ensino elemental impartírase durante cinco anos, con presenza do latín en tódolos cursos: Lingua Latina en primeiro e segundo, Gramática Latina en terceiro, e Gramática ou Lingua Latina en cuarto e quinto. O libro escollido pola Cátedra de Latín era *Gramática Latina y Castellana* de Luis Mata Araufo, Colección de Autores Latinos dos Escolapios.

Cabía a posibilidade de realizar durante dous anos un “ensino de ampliación”¹⁸ para conquistar o título de Licenciado en Letras. Esta Sección de Letras incluía varias materias, entre elas Perfección da Lingua Latina ou Latín e Grego. Pondal cursou este “6º ano de Filosofía (1853-1854)”, como consta no seu expediente, con resultado de “Notable”, e “con este curso simultaneó lingua grega: Sobresaliente”. Acadaba así o Grao de Bacharel en Filosofía¹⁹, o 8 de xuño de 1854, ano no que comeza a carreira de Medicina e Cirurxía.

O primeiro catedrático de Latín do Instituto sería don Francisco Santiago Viqueira, que impartiría o seu saber ata 1850. Tiña como auxiliar a don Pedro Bartolomé Casal. Ámbolos dous deberon ensinalle a materia a Pondal, como tamén outros que ensinaron nos anos de formación do futuro poeta: os profesores doutores don Manuel García Maceira, don Ildefonso Rosendo Fernández e don Lucas

17 As informacións referentes ao Instituto foron tiradas da tese de licenciatura de Marfá do Carme Fariña Casaldarnós, *O Instituto “Arcebispo Xelmírez” de Santiago de Compostela. Historia documental (1845-1857)* (1996).

18 “La segunda enseñanza de ampliación es la que prepara para el estudio de ciertas carreras o sirve para perfeccionar los conocimientos adquiridos en la elemental. Esta enseñanza se dividirá en dos secciones, que por los estudios que en cada una, respectivamente, predominan, se llamarán de *Letras* y de *Ciencias* [...]” (Art. 6º do Plano Pidal).

19 “La segunda enseñanza elemental y la de ampliación constituyen juntas la *Facultad de Filosofía*, en la cual habrá grados académicos como en las Facultades mayores” (Art. 8º). “Para ser admitido el grado de *bachiller en Filosofía* se necesita aprobar los estudios de la segunda enseñanza elemental” (Art. 9º do Plano Pidal).

Estrada Carrasco. Non consta como profesor do Instituto o devandito don Pedro Losada, que si foi un destacado docente da Universidade.

Nun dos regulamentos o Instituto establece o seguinte:

Los profesores de latín y castellano tendrán obligación de enseñar á la par estas dos lenguas, apoyando en la primera el conocimiento de la segunda para que los alumnos lleguen a poseerla en la perfección debida. Cuidarán particularmente de que sus discípulos hagan continuos ejercicios de temas y traducciones, procurando no omitir nada de cuanto contienen los tomos de trozos selectos de ambos idiomas que para cada año ha publicado el Gobierno, única colección de que se hará uso en las escuelas. En el primero se pasará sin embargo la parte titulada *Epítome Evangeliorum* por no estar al alcance de los alumnos en el estado de instrucción que han de tener.

OS INÉDITOS EN LATÍN

No Arquivo da Universidade de Santiago atópase o expediente académico de Eduardo María González Pondal Abente²⁰. Consta da documentación correspondente non só aos seus estudos superiores de Medicina e Cirurxía, senón tamén aos de ensinanza media, pois como dixemos o Instituto de Santiago dependía da Universidade. Bouza Brey deu conta xa dalgunhas informacións deste expediente en 1925, e Manuel Ferreiro reproduciu gran parte dos documentos, polo menos os máis relevantes (1991: 265-273). Porén, ficaron inéditas tres cuartillas cun exercicio de latín consistente en traducir un breve texto, unha “oración”, do castelán ao latín. Este feito podería deberse a que esta documentación que hoxe exhumamos, pertencente ao Instituto de Santiago, fora incorporada ao expediente *a posteriori* das pescudas anteditas.

Os tres exercicios, asociados a papeletas de cualificacións académicas das que reproducimos unha no anexo, están firmados por Pondal e indican afortunadamente o ano académico ao que corresponden. Temos consultado outros expedientes da mesma época, e tamén neles se recollen estes exercicios, incluso cos mesmos textos, polo que teríamos que pensar que son una especie de probas de avaliación para demostrar a súa capacitación na gramática e composición latinas. Da comparación entre os do bacharel Pondal e outros alumnos podemos concluír as excelentes competencias do pontecesán na lingua latina. Semella que o bienio co “dómine feo” resultou frutuoso. Xulgue o lector:

20 Arquivo Universitario de Santiago (AUS): *Fondo Universitario*, Expedientes persoais, 579, nº 7.

[1] 16 x 22 cm.

1r.

Eduardo Gonzalez Pondal y Abente

2º. año de Filosofía.

Numero 29

1v.

Vosotros que os habeis ocupado en el estudio de la Religion no habeis debido tener en menos la Moral, sabreis que la existencia de Dios es una verdad mas clara que la luz del dia, y que su voluntad soberana es la regla de nuestras costumbres.

Latin

Vos qui vacastis (sive vacavistis) studio religioso non aestimaturi fuistis minoris (id est pretii literas morales, scietis existentiam Dei ese verum clarius luce diei (seu quam lux diei est) vel magis clarum quam lux diei est, voluntatemque divinam ejus esse statuta reliligiosa morum nostrorum.

Eduardo Gonzalez Pondal y Abente

2º. año Numero 29.

[2] 15 x 21 cm.

1r.

Oracion

En todas las lenguas los poetas usan palabras y giros ó construcciones que en la prosa no se toleran; pero en la Griega y en la Latina, llegó a tal punto esta licencia; que el lenguaje poético se llamó con propiedad Dialecto. Es pues no combeniente sino necesario, para tener un conocimiento completo de estas lenguas; leer los poetas que en ellas escribieron sus obras y notar de paso cuanto se diferencia su estilo del de la prosa.

Omnibus idiomatibus poëtae adhibent verbis construcionibusve quae oratione polita non perpetiuntur sed idiomate Greco Latinoque pervenit eo liberalitas haec; ut stilus poëticus nominaret proprie Isagoge. Est igitur non combeniente sed necessarium ad noscendum perfecte

1v.

haec idiomata legere poetas qui illis exoravere libros suos, et notare eo, ubi distinguuntur stilus eorum ex illo orationis solutae.

Eduardo Gonzalez Pondal y Abente

3er año

Nº 59

[3] 16 x 22 cm.

1r.

4º año de Filosofía

Eduardo Gonzalez Pondal

Nº 5

1v.

Oracion

La universidad de Santiago, fundada por los reyes de España para instruir a la jubentud, se propone tres grandes objetos que son la ciencia, las costumbres, la religion. En primer lugar intenta cultivar el talento de los jobenes, y adornarle con todos los conocimientos de que son capaces. Despues se aplica a rectificar su corazon por principios de honór y de probidad para hacerlos buenos ciudadanos.

Latin

Academia compostelana condita regibus hispaniis ad jubentutem instituendam, habet in mente tres magnos fines, quae sunt scientia, mores, religio. Primum conatur ingenium jubenorum perpolere, et illud exornare omnibus notionibus quibus sunt capaces. Secundum opponitur suum cor rectificare intra honoris provitatesque, ut sint boni cives.

Eduardo Gonzalez Pondal

Estamos ante os autógrafos máis antigos conservados de Pondal: era entón un poeta en potencia, pero tamén só un simple estudante do Instituto cando escribiu e asinou estes papeis. Ata o de agora os autógrafos máis antigos eran o *Brindis* pronunciado no banquete de Conxo e unha carta relacionada con el, que atopamos no Arquivo Diocesano de Santiago e publicamos neste mesmo *Boletín* (Neira 2012), documentos datados en marzo e agosto de 1856 respectivamente. Os que aquí exhumamos datan dos anos 1849, 1850 e 1851, inicios respectivos dos cursos 2º, 3º e 4º de Filosofía.

Unha análise dos textos con vagar revela que estamos ante un alumno con coñecementos gramaticais e destrezas de tradución moi destacados. No texto 1 apreciamos como Pondal coñece as variantes do pretérito perfecto (*vacastis* e *vacavistis*) e da construción do comparativo de superioridade, tanto a sintética (*clarius*) coma a analítica (*magis clarum*), cos correspondentes segundos termos da comparación. Non empanan o seu labor tradutor os lapsos que comete ao non pechar a paréntese, a duplografía **reliligiosa* por *religiosa* e o de traducir **literas* por *litteras*, con simplificación de xeminadas.

No texto 2 chama a atención o uso pouco ortodoxo de dous termos. En troques de traducir *lingua* opta por *idioma*, que en latín alude a un concepto lingüístico diferente, o “idiotismo”. Non procede tampouco o vocábulo empregado para traducir “Dialecto”: *Isagoge* significa en latín “exordio, parte introdutoria dunha obra”. Máis comprensible, se reparamos na evolución posterior da lingua, resulta o fallo no grupo consonántico culto *-ct-*: **construccionibus* por *constructionibus*.

A confusión na identificación da conxugación verbal leva a Pondal a traducir **perpolere* no canto de *perpolire*; é sen dúbida o erro máis salientable no texto 3, no que non faltan vacilacións ortográficas (**jubentutem* por *juventutem*), simplificación de xeminadas (**compostelana* por *compostellana*) ou o ablativo plural incorrecto **hispaniis* por *hispanis*. O cambio de liña explica a duplografía **exorna/-nare* por *exornare*.

3. PONDAL POETA: A REVELACIÓN DO HELÉNICO

Nun home vitalmente entregado en corpo e alma á creación poética, a pegada da súa formación latina tiña que ser indeleble. Todo poeta é un ludópata da palabra. E o coñecemento da lingua latina en tódolos seus niveis ten por forza que emerxer neste xogo, implícita ou explicitamente. Mais Pondal é recoñecido, ante todo, como un helenista. Polo expediente universitario sabemos que cursou a lingua grega, na que obtivo sobresaínte. Nunha misiva informa de que dúas circunstancias persoais lle impediron matricularse a tempo en grego, polo que solicita poder facelo fóra de prazo. As circunstancias aducidas son a morte da súa irmá Eduarda e unha indisposición do solicitante por motivos de saúde.

Excede o propósito deste artigo abordar o helenismo en Pondal, bastante estudado por certo. Con respecto á herdanza latina, Carballo Calero sinala que “emprega sen temor o cultismo latinizante ou helenizante” (1981: 311). Á marxe das alusións devanditas a autores latinos en poemas, do Pondal de vinte anos, estudante de Medicina, di o seu benquerido Murguía: “El amor, la poesía, la libertad, la gloria, todos tenían para él su sonrisa. Virgilio y el Tasso eran sus dioses” (1886: 432). É a vea épica que, partindo do imprescindible Homero, chega a outros poetas moi do gusto de Pondal, entre eles Virxilio, considerado por Carballo Calero (1986: 52) como unha das fontes áureas nas que bebe o pontecesán. En carta de 1882, Murguía pregúntalle a Pondal por que non traduce a Virxilio, o cal denota os amplos coñecementos que do latín tería o poeta: “V., que tan perfectamente conoce el latín y el gallego, y el campo y sus faenas, ¿por qué no nos traduce en el idioma materno *Las Geórgicas*? (Ferreiro 1991: 105).

Na correspondencia privada emerxe algunha vez o Pondal latinista. A propósito de Horacio, podemos mencionar a carta enviada polo poeta desde A Coruña (25 de xaneiro de 1898) á súa irmá Josefa, “Pepita”, solicitándolle o envío das obras do

ilustre poeta augústeo: “Los libros de Horacio, que se distinguen por su cubierta verde, (todos en rústica), uno debe de estar en el mismo baúl y los otros en el estante de ese despacho. Son estos por todos, 8 pequeños volúmenes, y además otro folletito del mismo color verde y tamaño que dice: *Ars Poética* o *Epístola ad Pisones*” (Ferreiro 1991: 187). Precisamente a esta obra (389) pertencen as palabras latinas coas que o pontecesán demostra o seu coñecemento de Horacio nunha carta a Martínez Salazar: “Mis *Eoas* están concluidos y sólo cumplen, por breve tiempo, aquel precepto de Horacio: *Membranis intus positis...* (Ferreiro 1991: 143)”.

Noutras dúas cartas de 1904 e 1905, ámbalas dúas enviadas a Andrés Martínez Salazar desde Ponteceso, pecha o texto coa mesma cita latina extraída de *Sermo* II, 2 (vv. 135-136), tamén de Horacio, neste caso dunha sátira: *Vivite fortes, fortiaque opponite pectora rebus* na primeira e, máis brevemente, *Vivite fortes* na segunda (Ferreiro 1991: 209, 215). O poeta cita de memoria os versos da sátira horaciana, por suposto; a pasaxe completa é *quocirca vivite fortes, /fortiaque adversis opponite pectora rebus*. Ou sexa: “Polo tanto vivide fortes, e opoñede forte peito ás circunstancias adversas”. É o Pondal estoico, senequista.

Nunha misiva de 1868 a Murguía, Pondal remata o escrito cun adaxio medieval inspirado nun verso do poeta latino Ovidio (*Epistulae ex Ponto*, IV, 10, 5): *Guta cavat lapidem; / non vix, sed saepe cadendo* (Barreiro/Axeitos 2005: 55). Sen dúbida cita de memoria, porque comete dous erros: *Guta* por *gutta*, e *vix* por *vi*.

Entende Pondal que se o destinatario é un intelectual sempre se pode dar mostras de erudición. Na carta en galego enviada desde Ponteceso a Eugenio Carré Aldao coroa o texto cunha cita de Séneca, tirada de *Ad Helviam matrem de consolatione*, XIX, 3: “Todo esto lles fará reflexionar e conocer unha vez mais, cuan pouca e fraca cousa sea o corazón humano, e cuan profunda aquela sentenza de Séneca: *Moerentes ea quae diligunt fugiunt*” (Ferreiro 1991: 203). Tamén aquí a cita faina o poeta *grosso modo*, pois a literalidade é *Solent maerentes ea quae maxime diligunt fugere*, isto é: “Acostuman os aflixidos a rexeitar aquilo que máis queren”.

Por último, outro autor citado por Pondal é Lucrecio (*De rerum natura*, II, 14), no seu estudo *Toponimias del pequeño valle de Puenteceeso*. A propósito da destrución e saqueo de dous dolmens no seu “val nativo”, exclama indignado: *¡O misera meus hominum, o pectora cae...* (ilexible) (Forcadela 1988: 113). Estamos de novo ante unha aproximación, tamén de memoria, ao verso correcto *O miseris hominum mentis, o pectora caeca!*

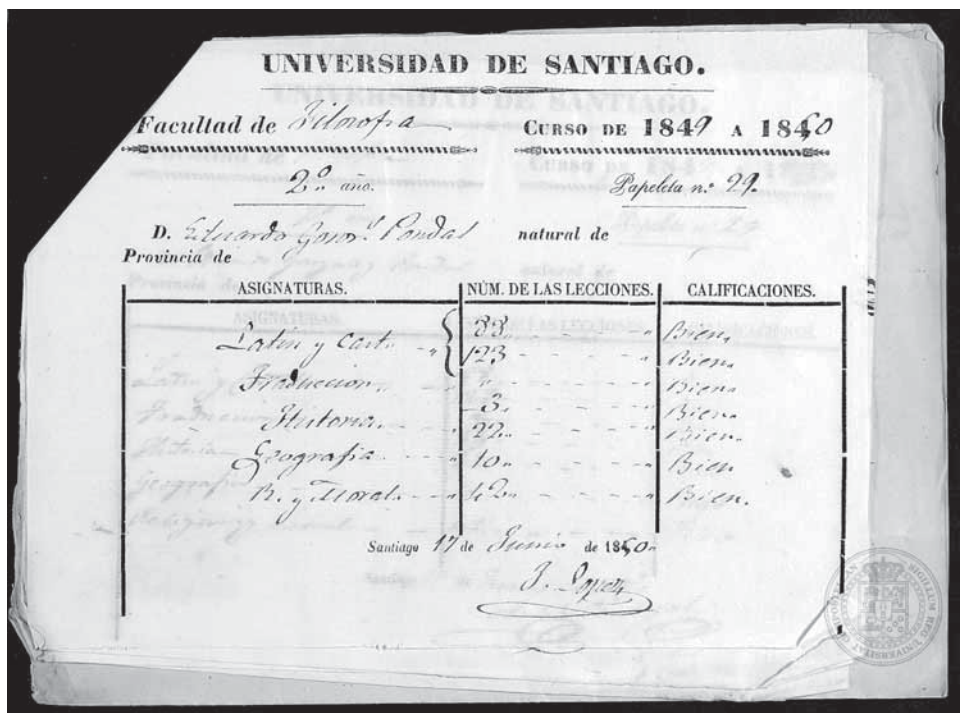
En fin, da súa bagaxe clásica grega e latina, será o universo helénico o que lle proporcione ao seu estro poético non poucos contidos, ambientes, personaxes e elementos lexicais. Mais non ocorre o mesmo co mundo romano, case só presente no cultismo latinizante. O austero, rudo e belicoso lacedemonio gañáralle a partida ao civilizado romano.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

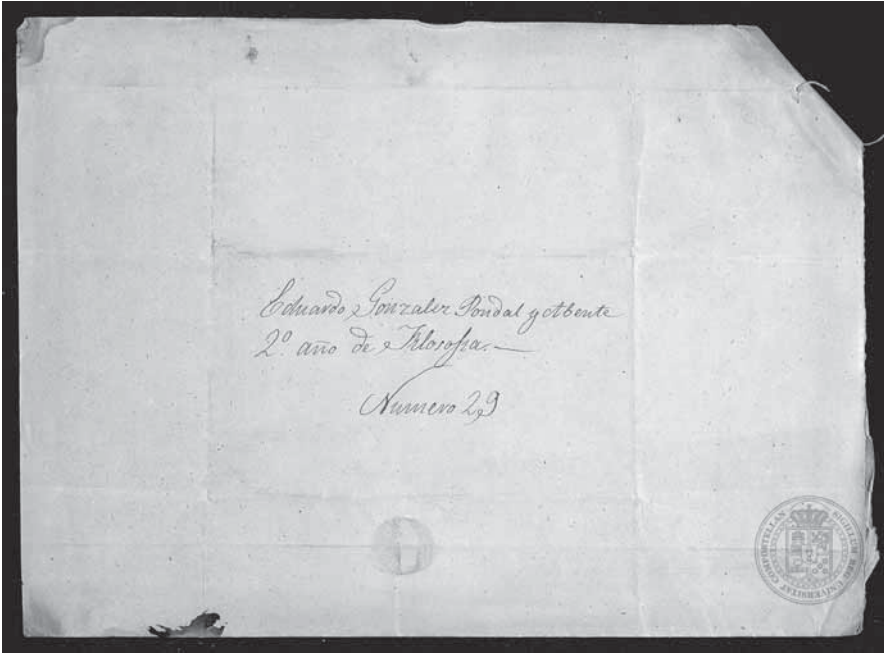
- Amado Rodríguez, Mª Teresa (1999): “Os gregos e Pondal”, en Rosario Álvarez Blanco e Dolores Vilavedra Fernandez (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Tomo II. Santiago de Compostela: Universidade, 95-107.
- Barreiro Mallón, Baudilio (1988): “El clero de la diócesis de Santiago: estructura y comportamientos (siglos XVI-XIX)”, *Compostellanum* vol. 33, 3-4, 469-507.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1983): *Historia de la cultura gallega. Siglos XIX-XX*. T. III. A Coruña: Gamma.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Xosé Luís Axeitos (ed.) (2005): *Cartas a Murguía II (1868-1885)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Bayet, Jean (1985): *Literatura latina*. Barcelona: Ariel.
- Bieler, Ludwig (1992): *Historia de la literatura romana*. Madrid: Gredos.
- Blanco Filgueira, José M.^a (1967): *El helenismo en Pondal*. Santiago de Compostela: Universidade. Tese de licenciatura inédita.
- Bouza Brey, Fermín (1925): “A formazón literaria de Eduardo Pondal e a necesidade de unha revisión dos seus *Queixumes*”, *A Nosa Terra* 208-211, 11-12.
- Carballo Calero, Ricardo (1981): *Historia da literatura galega contemporánea: 1808-1936*. Vigo: Galaxia.
- (1986): “Sobre o helenismo de Pondal”, *A Nosa Terra Extra* 7, 49-53.
- Fariña Casaldarnos, María do Carme (1996): *O Instituto “Arcebispo Xelmírez” de Santiago de Compostela. Historia documental (1845-1857)*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Ferreiro Fernández, Manuel (1991): *Pondal: do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*. Santiago de Compostela: Edicións Laivento.
- Forcadela, Manuel (1988): *A harpa e a terra. Unha visión da poesía lírica de Eduardo Pondal*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Madoz, Pascual (1845): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Tomo I. Madrid: [s.e.].
- Murguía, Manuel (1886): *Los precursores*. La Coruña: Imprenta de La Voz de Galicia.
- Neira Pérez, Juan Félix (2012): “Dous autógrafos inéditos de Eduardo Pondal: o Banquete de Conxo”, *Boletín da Real Academia Galega* 371, 389-403.
- Pondal, Eduardo (1995): *Poesía galega completa. Vol. I. Queixumes dos Pinos*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións. Edición de Manuel Ferreiro.
- (2001): *Poesía galega completa. Vol. II. Poemas impresos*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións. Edición de Manuel Ferreiro.

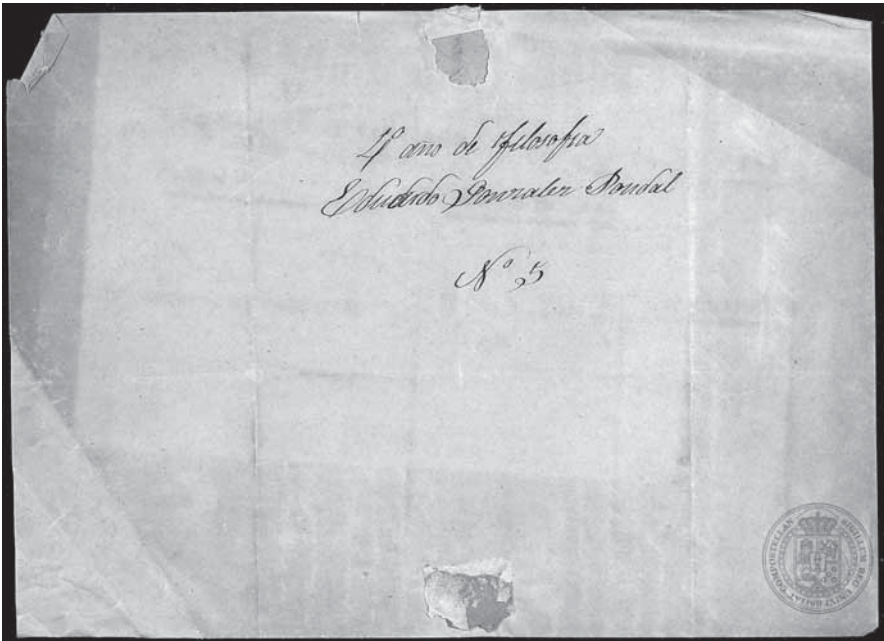
- (2002): *Poesía galega completa. Vol. III. Poemas manuscritos*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións. Edición de Manuel Ferreiro.
- Vaamonde Lores, Florencio (1889): *Resume da historia de Galicia*. A Cruña: Em-
 prensa e Librería de Carré.
- Valdés Parga, Jaime (2009): *Ponteceso, el nacimiento de un pueblo*. A Coruña: Suges-
 tión Gráfica.
- Vilar Álvarez, Manuel (2013): “A Muxía de Rosalía” (24-3-2013), *Terra e Tem-
 po. Dixital galego de pensamento nacionalista*. [http://www.terraetempo.gal/artigo.
 php?artigo=2988&seccion=13](http://www.terraetempo.gal/artigo.php?artigo=2988&seccion=13)

Papeleta de cualificación de Pondal no 2.º ano de Bacharelato.

Datos do alumno no exercicio do 2.º ano.

Datos do alumno no exercicio do 4.º ano.

Vosotros que os habéis ocupado en el estudio de la Religión no habéis debido tener en menos la Moral, sabéis que la existencia de Dios es una verdad mas clara que la luz del dia, y que su voluntad soberana es la regla de nuestras costumbres.

Latin

Vos qui vacastis (sive vacavistis) studio nobis
 gico. non estimatum fuerit minus id est pretii
 literas morales, scietis existentiam Dei esse verum
 clarum luce diei seu quam lux diei est, vel magis
 clarum quam lux diei est, voluntatemque
 divinam eius esse statuta religiois morum
 nostrorum.

Eduardo Gonzalez Pondal ycbente
 2.º año Numer 29

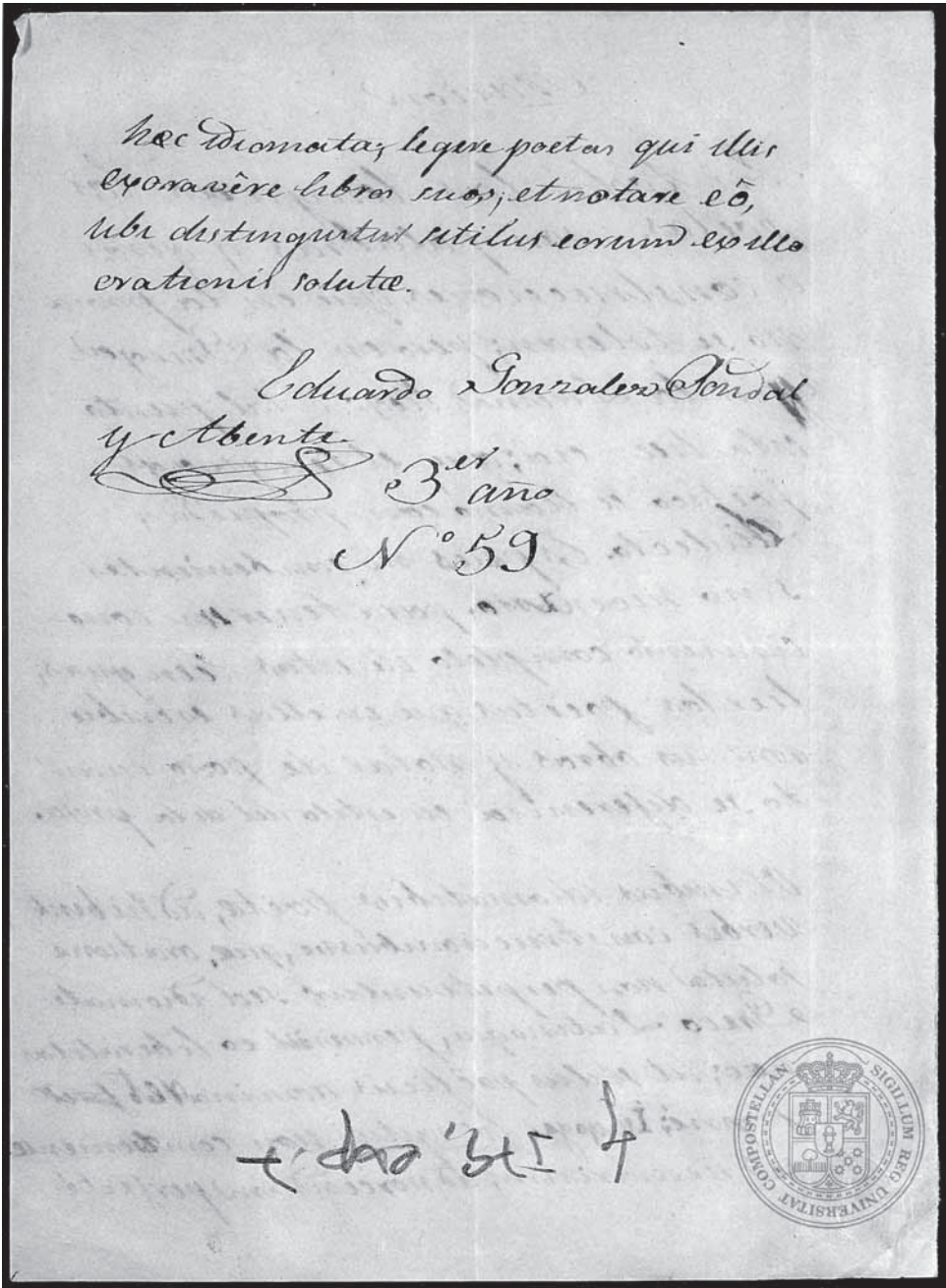
Exercicio de tradución do 2.º ano.

Otacion

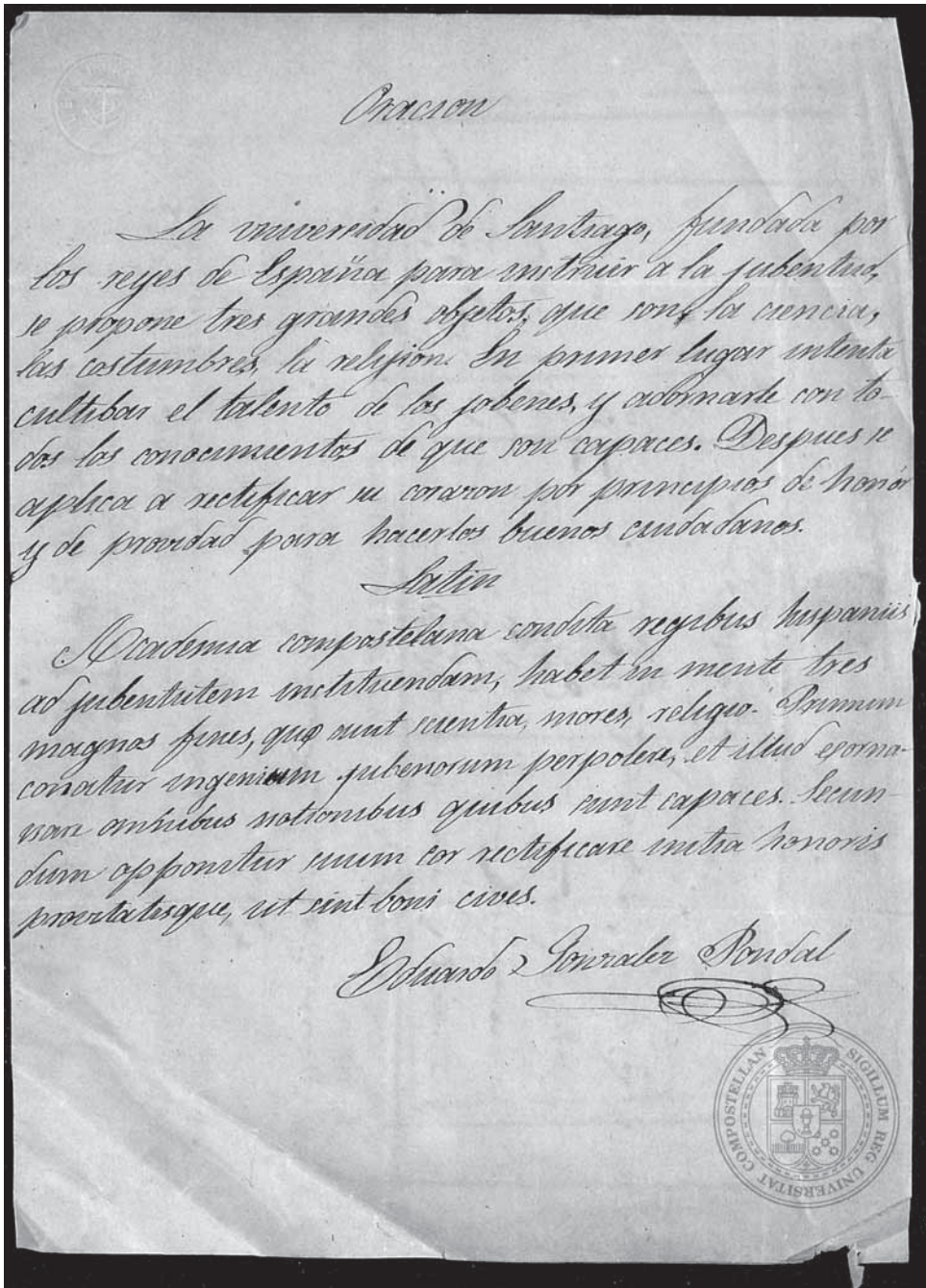
En todas las lenguas los poetas, usan palabras y giros o construcciones, que en la prosa no se toleran; pero en la *Imeged* y en la *Satina*, llegó a tal punto esta ciencia, que el lenguaje poético se llamó con propiedad, *Dialecto*. Es pues no conveniente sino necesario, para tener un conocimiento completo de estas lenguas; leer los poetas que en ellas escriben sus obras, y notar de paso cuanto se diferencia en estilo del de la prosa.

*Omni*bus idiomatibus poeta, adhibent verbis constructionibusque, quae, oratione soluta non perpetuantur, sed idiomate *et* *Greco* *Latino*que, perveniunt eo liberalitate nec; ut *stilus* poëticus nominatim *est* proprius; *Isagogæ*. *Est* igitur non convenienter sed necessarium, ad nocendum perfectè.

Exercicio de traducción do 3.º ano (anverso).

Exercicio de tradución do 3.º ano (reverso).

Oracion

La universidad de Salamanca, fundada por los reyes de España para instruir a la juventud, se propone tres grandes objetos, que son la ciencia, las costumbres, la religion. En primer lugar pretende cultivar el talento de los jóvenes, y adornarle con todas las connocimientos de que son capaces. Despues se aplica a rectificar su conacion por principios de honor y de probidad para hacerlos buenas ciudadanos.

Solliti

Academia comitellana condita regibus hispaniis ad juventutem instruendam, habet in mente tres maximas fines, que sunt scientia, mores, religio. Primum conouit ingenium juvenorum percolere, et illud exornare omnibus notionibus quibus sunt capaces. Secundum opponit unum ter rectificare mentis honoris probitatisque, ut sint boni cives.

Eduardo González Novales

Exercicio de traducción do 4.º ano.